

A kihagyás és a megszakítás jelölésének alakulástörténete

(A kihagyásjel, a gondolatjel és a három pont használata a 17. század közepétől a 19. század elejéig a magyar nyelvű nyomtatványokban)

1. Bevezetés

A szövegfelszín¹ folytonosságának hiányát a szövegből elhagyott részek, illetve a folyamatosság valamilyen okból (gondolatváltás, megnyilatkozóváltás, szünet, váratlan fordulat, emocionális okok, közbevetés stb.) történő megakadása, megszakítása eredményezheti. A szó, illetve szónál nagyobb terjedelmű szövegek elhagyása miatt létrejövő kihagyást, illetve megszakítást a 17. század közepétől elsősorban kihagyásjellel, gondolatjellel és három vagy több ponttal jelölték a nyomtatványokban.²

A kihagyásjel a 17. század közepén jelent meg, első adatot használatára 1653-ból találtam. Funkciója ekkor a szövegből elhagyott nem releváns részek jelölése. A jel a későbbiekben a szövegből elhagyott releváns részeket is jelölni kezdi. A 18. század végén a szöveg megszakítását is jelölték ezzel a jellel. A kihagyott rész terjedelmét tekintve lehet szó, illetve nagyobb terjedelmű szövegrészlet is. A kihagyásjel formája három vagy több vonás a sor közepén (- - -).³ A vonások száma esetleges, nem annyi vonást alkalmaznak, ahány szó elmarad. A gondolatjel a 18. század második harmadában jelenik meg. Funkciója kezdetben a szöveg szempontjából releváns részek elhagyásának a jelölése. Később a szöveg megszakítását jelölik ezzel a jellel. Formája egy – a hosszabb szünet jelölésének funkciójában több – hosszú vonás a sor közepén (–). A jel angol eredetű (Höchlitől [1981: 216–8] idézi Keszler 1995: 73). A három- vagy többpontos jelölési mód a 18. század közepén jelenik meg. Ugyanakkor Keszler Borbála említést tesz e jelölésnek egy igen korai példájára: „a Vatikánnak a kunok megkeresztelése ügyében az esztergomi érsekhez, valamint Béla herceghez írott levelében 3 pontot találunk az utolsó sorban: Datum ut supra...” (Keszler 2004: 139). A három pont funkciója kezdetben a releváns részek kihagyásának, majd a megszakításnak a jelölése. Formája három vagy több pont a sor közepén (...). A kihagyást és a megszakítást „jelző pontok

¹ A *szövegfelszín* nem csupán a látható betűk és írásjelek „nyersanyagát” (a kifejezésre I. Beaugrande–Dressler 2000: 24) jelenti, hanem feltételezi a nyelvi kifejezések létrehozását és azonosítását.

² A szónál kisebb terjedelmű részek kihagyása, illetve ezeknek írásjellel történő jelölésének kérdése egy következő tanulmányom témáját képezi.

³ Kézírtos művekben e formai megjelenítésen kívül két, illetve három macskaköröm a sor alján vagy tetején is jelölheti a kihagyást.

feltehetőleg a kihagyott nevek helyett álló és a megszólítások rövidítésére használt két pontból (.k., k.) fejlődtek ki” (Keszler 2004: 139).

A megszakitás, ezen belül a közbevetés jelölésére – már a 17. század közepe előtti szövegekben is – zárójelet is használtak. Formája igen változatos, kerek () vagy szögletes [] zárójel, néha kettősponttal kombinálódva (: :), illetve két vonás //.

A kihagyást és a megszakitást jelölő írásjelek közül a kihagyásjel, a gondolatjel és a három vagy több pont között funkcionális és formai kapcsolat mutatható ki. A fentebb elmondottakból látható, hogy bizonyos funkciókban a három jel megegyezik, formailag pedig feltételezhető, hogy a kihagyásjel összeolvadása eredményezte a gondolatjel formáját, illetve a kihagyásjel és a három pont jelölési formái között is összefüggés van, első esetben három vagy több vonás, utóbbi esetben három vagy több pont jelölheti a kihagyás vagy a megszakitás funkcióját. Keszler Borbála véleménye szerint, a kihagyásjelből fejlődhetett ki a mondat középi, illetve végi három pont, valamint a gondolatjel (Keszler 2004).

A kihagyás és megszakitás jelöléséről, valamint a kihagyásjel, a gondolatjel és a három vagy több pont kapcsolatáról – az írásjelhasználatra vonatkozó szabálypontok híján – nem írnak a felvilágosodás kora előtt keletkezett grammatikáinkban. A szó vagy annál nagyobb terjedelmű kihagyást, illetve a szöveg valamilyen okból történő megszakitását jelölő kihagyás- és gondolatjelről a DebrGr. (1795) tesz említést először: *„Szolgál ezen (–) Lineátka a mai írásokbann és Könyvekbenn Nyugtató Jel (Pausa) gyanánt is: de akkor tevődni fzikott a Pont után; vagy pedig annak jelentésére, hogy a következő bejzédnek, nintszen fzikor egyvessége az elébbieniekkal. Mikor pedig ezen Lineáták sokasítódnak ilyen formánn: – – – –, ez azt jelentí, hogy a bejzéd valami híjjával vagon, és magára bízódik az Olvasóra, hogy azt pótolja-ki (15).* A későbbi grammatikákban és ortográfiákban csak a gondolatjel alkalmazásának kérdéskörében említik meg a szónál nagyobb terjedelmű részek kihagyásának jelölését (vö. Fábíán 1967: 235). Egy művet találtam a korban született grammatikákban – Ismeretlen szerző, *Magyar Grammatika 1808* –, amelyben a kihagyás- és a gondolatjel alkalmazásának kérdése külön pontban szerepel.

A külföldi, korabeli grammatikákban összefügg ez a három jel. Több szerző, például Bödmer *Grundsätze des deutschen Sprache* (1768) című művében, nem tesz különbséget a gondolatjel és a megszakitást jelző pont között (l. Keszler 2004: 139). A francia írásjelhasználatba pedig – a magyar gyakorlathoz hasonlóan – későn, a 18. század végén kerül be a három pont, a gondolatjel, valamint a szögletes zárójel. Ugyanakkor a kihagyásjelet nem használják (vö. Grevisse 1975: 1228). Ezek az írásjeleken kívül a megszakitások jelölésére még egy jelölési módot említ Grevisse. A jelölés P. Claudel nevéhez fűződik, aki egy nyomdászati eljárással kívánta jelölni a megszakitásokat. Az úgynevezett *pause* ’szünet’ lényege, hogy a szövegfolytonosságot a szövegben alkalmazott két szó közötti üres helyeknél nagyobb üres hellyel (szünettel) jelöli. A szünet – Claudel szerint – akkor alkalmazható, ha a diskurzusban valaki szünetet tart, illetve megáll (vö. Grevisse 1975: 1228.).

Kutatásomban a kihagyás és a megszakitás funkcióját és jelölésének azokat az eseteit vizsgálom, amikor szó, illetve szónál nagyobb terjedelmű szövegrészek elhagyásáról lehet beszélni. E vizsgálattal mutatom be a kihagyásjel, a gondolatjel és a három- vagy többpontos jelölési mód megjelenését és funkcióinak alakulását. A vizsgálat során e három jel kapcsolatát is igazolom. A korpusz időbeli kijelölését – a zárójellel történő jelölés 17. század előtt is megfigyelhető használata miatt – a három, újonnan megjelenő írásjel, valamint használatuknak elterjedése határozza meg. Mint már említettem a kihagyásjel a 17. század közepén jelent meg a magyar nyelvű nyomtatványokban és kéziratokban. A gondolatjel megjelenése a 18. század második harmadára tehető, de funkciójának alakulásához a 19. század első felében keletkezett magyar nyelvű nyomtatványok vizsgálata is elengedhetetlen. A három vagy több ponttal történő jelölési mód a fentebb említett korai megjelenés után a 18. század közepén jelenik meg újra. Ezért a korpusz a 17. század közepétől a 19. század elejéig keletkezett, magyar nyelvű nyomtatványokból áll. A kihagyás és a megszakitás jelölésének alakulását pragmatikai és szövegtipológiai szempontok érvényesítésével kísérlem meg, ezért vallá-

sos és világi témájú diegetikus és mimetikus narratívákat,¹ valamint argumentatív szövegeket egyaránt vizsgáltam. Továbbá olyan lírai beszédmódú szövegeket, amelyekben sem a narrativitás, sem az érvelés nem tölt be meghatározó szerepet.

2. A kihagyás jelölése

A fentiek értelmében kihagyásnak azt tekintem, amikor „a szövegfelszín megmunkálása során észrevehető folytonossági hiány” (Beugrande–Dressler 2000: 100) egy szövegrész, illetve egy kisebb szövegegység elhagyása miatt lép fel. Jelen tanulmányomban a szónál kisebb részek elhagyása miatt létrejövő kihagyást – az aposztróf, valamint a rövidítések jelölését – most nem érintem.

A szó, illetve annál nagyobb terjedelmű szövegrész egyaránt lehet a szövegegész szempontjából nem relevánsnak vagy relevánsnak tartott részek elhagyása.²

2.1. A 17. század közepétől a szó, illetve annál nagyobb terjedelmű részek kihagyását az úgynevezett kihagyásjellel jelölték. Az első kihagyásjelet 1653-ban találtam, ez látható az (1) példában. Funkciója a szövegegész szempontjából nem releváns részek, címek, rangok stb. elhagyásának a jelölése:

- (1) *néhai Nagy Rákoci Györgynek - - - 1649-ben - - - es az után tsak hamar - - kedves Fiának - - - néhai Rakoci Sigmondnak* (Medgyesi 1653: 1).

A 17. század közepén ismert szövegek idézésekora a szöveg egyes részeinek elhagyását jelelték továbbá ezzel a jellel. Elsősorban bibliai idézetek beágyazódásánál figyelhető meg a jel használata, ezt szemlélteti a (2) példa:

- (2) *Hald-meg e' felől az Iften fzavát Elaiás által: Ime az Isten a' Seregnek Ura, el-vefzi Izraelből és Judából a' támaft és az iftápot - - - a' hatalmaft, hadakozót - - - a' vén ember - - - a' becsülleteft, a' tanácsaft, tudós mefter embert. Mi követi ezt; meg=jelenti a 6. versben* (Medgyesi 1657: 34).

¹ A diegetikus narratívákban nyelviileg explicit az elbeszélői eljárás, amely a történetet közvetíti a befogadó számára, a mimetikus narratívákban viszont ez nem válik explicitté, a történet csak a szereplői dialógusokból (esetleg monológból) bontakozik ki (vö. Tátrai 2002: 26; továbbá Maár 1995: 34).

² A retorikai hagyomány az ellipsis és az aposiopesis alakzatáról szólva szintén a szövegből kihagyott részek releváns, illetve irreleváns voltát, valamint a terjedelem szempontját veszi figyelembe. Az eltérő álláspontokat e témát illetően éppen az magyarázza, hogy e két szempont közül melyiket veszik a kihagyás értelmezéséhez az egyes szerzők alapul. Fónagy szerint akkor beszélhetünk ellipsziszről, ha a szövegegész szempontjából nem releváns részt hagyunk el. Ekkor a releváns rész elhagyására az aposiopézis terminust használjuk, melyben „az író, a költő a mondat lényegét hallgatja el, szemben a lényegtelen elemet elhagyó ellipszissel” (Fónagy 1974: 393). Szörényi–Szabó szerint csak akkor beszélhetünk ellipsziszről, amikor a szöveg szempontjából releváns rész marad el. Ekkor megkülönböztethetünk szó- és gondolatalakzatot: „Az ellipsis (‘elhallgatás’) [...] a teljes szintaktikai szerkezetben nélkülözhetetlen szó elhagyása. Az aposiopesisről (közbeszakadás) abban különbözik, hogy az ellipsis szóalakzat, az elhagyott mondatrész egy szó, az aposiopesis pedig gondolatalakzat, egy gondolat (tagmondat, mondat) elhagyása” (Szörényi–Szabó 1997: 122; az aposiopesis meghatározására és magyar elnevezésére l. még 161). Péter Mihálynál a kihagyáson alapuló alakzatok meghatározása ugyanez (l. Péter 1991: 204), viszont a két alakzat elnevezése, Szörényi–Szabó elnevezéséhez képest, más. Péter Mihály ellipsziszről és elhallgatásról beszél. Tehát míg Szörényi–Szabó az ellipszist nevezi elhallgatásnak, addig Péter éppen az aposiopesisre használja ezt a kifejezést (vö. Péter 1991: 199–205).

A narratológia más szempontból is foglalkozik a kihagyással. Genette például akkor beszél ellipsziszről, amikor az elbeszélő elbeszéléséből több hetet vagy több évet kihagy úgy, hogy erre nyelviileg tesz (*explicit ellipsis*), illetve nyelviileg nem tesz utalást (*implicit és hipotetikus ellipsis*) (vö. Genette 1996: 91–6).

A (2) példában a szerző saját gondolatmenete határozza meg, hogy mit idéz a bibliai szövegből. A kihagyásjel használata így nemcsak az elhagyott részeket jelöli, hanem egyúttal az idézett rész lényegének kiemelését is segíti, hiszen az elhagyott részek az adott szöveg szempontjából nem fontosak. Az idézett szövegrészletet összehasonlítva a Biblia szövegével elmondható, hogy a kihagyásjelben használt vonások száma esetleges. A második kihagyásjel három vonása ugyan épp három kihagyott embertípust jelöl, de az idézett szövegrészlet többi kihagyásjele nem annyi vonásból tevődik össze, mint amennyi szót elhagyott a szerző.

Az egyenesen idézett szövegrészletek végére is kerülhet kihagyásjel. Ebben az esetben funkciója megegyezik azzal, amit a *stb.* rövidítés is kifejez:

- (3) Fel-völt Leczke: Luk. 2: 21.

- - Mikor el-tölttek volna a' nyolcz napok, hogy a' kis Gyermekek környezeteltetneek, nevezék az ő nevét JÉSUStnak; 'sa't. - - - (Szathmárnémethi 1699: 12).

Egyenes idézet beágyazódásánál – mint az a (3) példában látható – a második kihagyásjel azt jelzi, hogy az eredeti szöveg még folytatódik tovább, de a szöveg teljes idézése a befogadó szöveg szempontjából nem fontos. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a [3] példa első kihagyásjele a szövegbe ágyazódó egyenes idézetet jelöli, tehát nem szövegből kihagyott részt. E funkcióról a későbbiekben [3.5.] szölok.) Még a 18. század végén is használták a kihagyásjelet ebben a funkcióban:

- (4) „Bár csak hihetősebben ámitnál bennünket. A' Múza szájába adni azt az erőten következtetést, „mellyre tehetetlenség” érzése juttatott! Másként ez egy igen is közönséges hazugság”- - (Aszalay 1793: 2).

A (3) és (4) példában bemutatott kihagyásokat kihagyásjel nélkül, csak *stb.* vagy *etc.* (&c.) szavakkal is jelölhették.

Az (1)–(4) példában bemutatott kihagyások tehát a szövegész szempontjából nem relevánsak. Ezekben az esetekben a kihagyásjelet alkalmazó szövegek és az eredeti szöveg között intertextuális kapcsolat teszi lehetővé az elhagyott részek esetleges ellenőrzését. A szöveg közben lévő lényegtelennek tartott részek kihagyását minden esetben kihagyásjel jelöli, a szöveg végét kihagyásjel, illetve a *stb.* változatai.

2.2. A 18. század közepétől a releváns részek kihagyását is jelölni kezdik. Ennek az lehet az oka, hogy olyan művek kezdenek egyre nagyobb számban megjelenni, amelyben a kihagyásnak szövegtani szempontból többjelentése lesz. Az írásjellel explicitté tett elhagyott részek a befogadás szempontjából lényegesek, hiszen a hiányt az olvasónak pótolnia kell. „A mondatok szándékos félbeszakítása, a mondanivaló egy részének elhallgatása hatásos stiláris eszköz. Vagy azt érzékelteti, hogy nem akarjuk folytatni mondanivalónkat, mert az elhallgatott rész úgymint világos a hallgató, az olvasó előtt, esetleg éppen rájuk bízva a gondolat folytatását” – ezt szemlélteti az (5a) példa –, „vagy pedig azt, hogy valaminek az elmondása kellemetlen, nem illik” (Szathmári 2004: 32) – ez látható az (5b) példában. Utóbbi esetben eufemizmusról beszélhetünk.

A kihagyott részek terjedelmüket tekintve tehát lehetnek szó, illetve tagmondat hosszúságúak:

- (5a) Ma, úgy tefzik, minden efzemet elő kell vennem, hogy végbe menjen, a' mit - - - De íme Bafilius! Bafili! tudhatod, hogy mindenkor tanácsos emberem voltál! (Faludi 1787b: 103);
- (5b) Erre képeft, ha az egézf világnak kintsét tornyofán tetézve előlme rakná az Úr, és minden boldogfágával meg környékezne, még fem bírná arra fízvetem, a' mit tólem kíván, gyomromból útalom azt a' Vén - - - (Faludi 1787e: 13).

A (5a) példában a releváns részek kihagyását több gondolatjel, a (5b) példában pedig kihagyásjel jelöli. A két példában a megnyilatkozásból elhagyott részek jelölése hordozza a megnyilatkozás

értelmezéséhez, valamint a megnyilatkozó tudati és lelki állapotának kifejezéséhez és megértéséhez elengedhetetlen információkat. Amíg tehát az (1)–(4) példák esetében az elhagyott részek esetleges ellenőrzését az intertextuális kapcsolat teszi lehetővé, addig az (5a) és (5b) példákban a kihagyás kitöltése egyrészt a kotextusnak, vagyis a megnyilatkozásból kihagyott rész nyelvi környezetének, másrészt a kontextusnak, tehát a megnyilatkozás kommunikációs környezetének, ezen belül is elsősorban a tematikus háttérismereteknek a segítségével (l. Tátrai 2004: 479–82) tehető meg.

A 18. század közepén – elsősorban a szónál hosszabb terjedelmű, nem eufemizmus miatt létrejövő – releváns részek kihagyását már három pont is jelölheti.

- (6) *Neander*. Valóban kívánatos dolog volna a' moftani zúrzaruban leg inkább', de tudhatfz Eufebi, hogy igen hiteten, és fzófogatatlan katonákat teremtet ez a' 17dik faeculum! a' régi együgyűség, és jámborság akkor vólt, moft... (Faludi 1748a: 172).

A (6) példában látható három pontos jelölés e században még egymás mellett él a gondolatjellel történő jelöléssel. A három pontos jelölési forma ugyanakkor a rövidebb, szóterjedelmű, eufemizmus miatt létrejövő elhallgatásnak kihagyásjellel történő jelölését veszi át majd a 19. század közepétől:

- (7) Erre képest, ha az egész világnak kincset tornyosan tetézve előmbe rakná az úr, és minden boldogságával megkönyékezne, mégsem bírná arra szívemet, amit tőlem kíván, gyomromból útálom azt a vén... (Faludi 1978: 285).

A (7), amely a (5b)-ben látható szövegrészlet 1978-as kiadásából származik, ezt a jelváltást szemlélteti.

2.3. Általánosságban tehát elmondható, hogy a szó, illetve annál nagyobb terjedelmű szövegrészek kihagyása főleg az egyenesen idézett beágyazott megnyilatkozásokra, illetve megnyilatkozásláncok egyes fordulóra jellemző. Az argumentatív művekre az jellemző elsősorban, hogy a megnyilatkozó az idézett szöveg bizonyos részeit szándékosan elhagyja azért, mert mondanivalója szempontjából ezek nem relevánsak. A szöveg befogadója a kihagyott részek kitöltése nélkül is értelmezheti a szöveget. Ezeket a kihagyott szövegrészleteket kihagyásjel jelöli a 17. század közepétől a 19. század elejéig.

A diegetikus közlésmódot alkalmazó epikus, valamint a mimetikus közlésmódot használó drámai szövegekben található beágyazott megnyilatkozásokban, illetve megnyilatkozásláncokban használt kihagyás általában egy releváns rész elhagyásaként értelmezhető, hiszen a befogadó a kotextus felhasználásával és a kontextuális ismeretek mozgósításával az elhagyásnak implicit nyelvi jelentést tud tulajdonítani (vö. Grice 1975/1997; Verschueren 1999). A rövidebb, szóterjedelmű – gyakran eufemizmus miatt történő – releváns részek kihagyását kihagyásjel, a hosszabbakét – amelyeket a megnyilatkozó szándékosan hallgat el, mert a befogadóra bízta a kitöltését – több gondolatjel jelöli. Néhány esetben megjelenik a három ponttal történő jelölési mód is. A 19. század folyamán az utóbbi jelölés kezd majd elterjedtebbé válni.

3. A megszakítás jelölése

Megszakításon jelen tanulmányomban azt értem, mikor a szövegfelszín folytonossága (l. Beugrande–Dressler 2000: 100) nem kihagyott szövegrészek, hanem gondolatváltás, megnyilatkozóváltás, szünet, váratlan fordulat, emocionális okok, közbevetés stb. miatt sérül.³ E folytonossági

³ Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy jelen tanulmányomban próbáltam prototipikus példákkal szemléltetni a kiváltó okokat, de sok esetben ezek nem válnak el ilyen élesen egymástól, illetve átmenetet képezhetnek.

hiányt – a zárójel mellett – ugyancsak a fentebb tárgyalt írásjelek teszik egyértelműen felismerhetővé. A megszakitás többletjelentést hordoz, amely – akárcsak a lényeges részek elhagyása esetében – szintén a kotextus és a kontextus felhasználásával válik értelmezhetővé.

A szövegfelszín megszakitásáról az is elmondható, hogy e jelenség a 18. század második felétől válik egyre elterjedtebbé, talán épp az előbeszédet valamilyen formában visszaadni kívánó diegetikus és mimetikus narratív és argumentatív szövegek, valamint a mind témájában, mind formájában megújuló lírai művek egyre nagyobb számú megjelenése miatt. A megszakitás különböző típusainak kihagyásjellel, gondolatjellel, illetve három ponttal történő jelölése között – a közbevétel és a megnyilatkozóváltás jelölésének kivételével – nem mutatható ki különbség. Több szövegnek több kiadását vizsgálva kijelenthető, hogy valószínűleg a nyomda beavatkozó szerepének köszönhető az egyik vagy a másik jel használata. Ugyanakkor a három jel használati gyakorisága között különbség van: a kihagyásjelet a 18. század végén már egyre ritkábban használják e funkció jelölésére. Ez azzal magyarázható, hogy amikor a megszakitás jelenségének egyre nagyobb számban teret adó szövegtípusok jönnek létre, akkor már a kihagyásjelet kezdi a gondolatjel, illetve a három pont felváltani. Ezt támasztja alá az is, hogy az ekkor keletkező nyelvtanainkban, illetve nyelvtanféléinkben csupán a gondolatjelről írnak már. A kihagyásjel visszaszorulásával a gondolatjel használata elterjedtebbé válik. A három vagy több ponttal történő jelölés a 19. század elejéig ritka.

3.1. A nyelv interaktív funkciójának előtérbe kerülése, vagyis a címzett közvetlen megszólítása is eredményezhet megszakitást. A címzethez fordulás gyakran felkiáltást, felszólítást, ohajtást és kérdést tartalmazó mondatokban jelenik meg, amelyek jellegüknél fogva erős érzelmi felindultságot is kifejeznek. Péter Mihály az ilyenfajta megszakitásokat⁴ egyértelműen a megnyilatkozó erős felindultságával, zavarával magyarázza (Péter 1991: 205). A megszólított nem mindig a valós címzettet jelenti, hanem értelmezhető apostrophéként is, tehát amikor a megnyilatkozó máshoz – élő, holt vagy transzcendentális lényhez, elvont fogalomhoz, természeti jelenséghez stb. – fordul, és ezt a máshoz fordulást megszólítással jelzi.

- (8a) Rajta tehát! - - - Refzkelsen minden ellenség a' mi *Hazai* fzeretetünk, a' mi vitézi bátorságunk előtt! - - - Rettegjen, futásnak induljon, - - - femmivé légyen karjaink által minden vakmerő, a' ki bennünket *Királyunktól*, *Nemesi szabadságunktól*, és idegen ígát foha esmérni nem akaró törvényes függetlenségüinktől, egy fzóval: *Magyar ditsőségüinktől* Iftentelen méréfzséggel meg-akar fojtani! - - - Rajta Édes Hazám! - - - Rajta édes Nemzetem! - - - Úgy légyen! - - - Úgy légyen! - - - (Beszéd 1809: 52).

A (8a) példában a közönséghez fordulás célja, hogy cselekvésre ösztönözzön. E buzdítással jár együtt az érzelmi felindultság, amelyet a kihagyásjel tesz hangsúlyossá.⁵ A szövegrészlet végén található *Rajta Édes Hazám!*, *Rajta édes Nemzetem* apostrophéval patetikus hatásúvá válik a szöveg.

A megszólítás, az apostrophé érvelő szövegeken kívül lírai szövegekben is megjelenik:

- (8b) Én is fel-kelvén, haragomba fejem' fel-emelvén,
Tépem fzől hajamat 's így adom a' f zavamat:
Rettetes e' morgás! – nagy jelt tehet ennyi tsi-
korgás!
Ég 's föld nemde homol? nemde ropogva
romol? –

⁴ Péter Mihály erre az elhallgatás terminust használja. Az elhallgatás értelmezése nála olyan szöveghiány, amely nem hoz létre teljes értékű, önálló nyilatkozatot, és a kontextuális ismeretek által válik értelmezhetővé (vö. Péter 1991: 204).

⁵ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a téma is befolyásolja ennek az írásjelnek e funkcióban történő használatát. Egy 1808-ban, Ferenc császár tiszteletére előadott beszédben például egyetlenegy kihagyásjel sem található.

Kérlek eme' tókra 's a' minden ezekben lakókra,
Béka! – jelensd-ki mi baj? 's mit jegyez ennyi
zsibaj? (Édes 1793: 3);

- (8c) Árva vagy Múzsám! – de mutasd-meg (ámbár
Téged itt hagyván nyögöd árva forsod')
Hogy Te füzintelen ha tsak a' Nevét-is
Áldod örökké... (Édes 1793: 1).

A (8b) és (8c) lírai szövegekben gondolatjel teszi hangsúlyossá az apostrophét. Lírai művekben egyébként a 18. század végétől egyre több gondolatjel található, ennek oka, hogy a lírában „jellemzően az aposztrófikus erő diadalmaskodik” (Culler 1981/2000: 383, vö. még Tátrai 2005: 125–8), és ennek a stílári eszköznek a domináns volta a gondolatjel használatával nyomatékosítható.

Szintén apostrophé található az alábbi, drámai szövegben is:

- (8d) *Zab.* Meg-botsáfs Felséges Uram! én Orfzágunkban míg egyé' Királyt nem-ismérek, a' Magyar népet eskütt pártofom: ő füzjátul függ az egézf Orfzág - - - Moftoha fzerentse! Így? így jádzafz Salamon Magyar Királlyal? (Illei 1767: 4).

A (8d) szövegben a kihagyásjel azt teszi hangsúlyossá, hogy a megnyilatkozó elfordul attól, akihez addig a szavait intézte. A máshoz fordulást megszólitással és kihagyásjellel is jelzi.

Az elbeszélő szövegek beágyazott megnyilatkozásaiban is gyakori, hogy a beszélő közvetlenül a címzetthez fordul.

- (8e) Édes Szülém! Ne rettegtesd lelkemet ezen irtóztató képeddel. – Tekints vígabb orczával édes Magzatodra. – Íme! előtted vagon Etelkád, ha egyébbal nem-is; de előtted áll bizonyos ártatlanságával. – Tudgya a' Magyarok' Iftene: hogy méltatlanul fzenvedünk. – Bizzunk benne – El-nem hágy; ha fanyargat-is. – Ebredgy-fel édes Atyám! – Előtted áll néha kedves Etelkád – (Iftenem! hová legyek! Segítsd erőtlenségemet). – Édes Atyám! – Gyula (Dugonics 1788: 323).

A (8e) szövegrészletben a többszöri közvetlen odafordulás, felszólítás a gondolatmenet szaggatottságának, erős érzelmi felindultságnak érzetét is kelti. Ezt adja vissza a gondolatjel használata.

A (8a–e) példákban a megszakítást eltérően, vagy kihagyásjellel (a, d), vagy gondolatjellel (b, c, e) jelölik. Ez minden bizonnyal a nyomda beavatkozó szerepével magyarázható (vö. 3. 2.).

3.2. A gondolatváltás, illetve váratlan fordulat szintén megszakítást eredményezhet.

- (9) „Ezt én ugyan alig hihetem, felele a Szomfzéd; ” azt mondgyák Kigyelmedről többnyire, hogy „a' fzomfzéd várásban lakó Hóhéznak titkos mesterségeit vásárlotta-meg légyen. Láttya Kigyel-med, monda néki az okos *Patikai*, ” így van ám Kigyelmeteknek a' dolga, kik minden állapotokban titkokat és tsudákat keresni fzohtak. Soha nem láttják Kentek az igazat; tsak a' természet fzerint valókat el-múlattyúk. Azt az egygyü' mesterséget, mellyel marháimmal bánok, bofzor-kányságnak tartjátok; és ha marhájtok meg betegfzenek, egy balgatag *füstbe* „télfzitek bizodal-matokat, és a' legtermézfzetesebb emberi *Segedelmeket* meg-vetitek. ” – A' fzomfzéd Hóhéznak titkos mesterségeit! monda tovább mosolyogva *Patikai* (Patikai 1792: 4–5).

A (9) példában a gondolatváltást gondolatjel jelöli. Ugyanakkor ezt a funkciót a korban három vagy több ponttal is jelölhették. Ezt a váltakozást szemlélteti az alábbi négy szövegrészlet, melyek ugyanakkor a műnek (Faludi Ferenc, *Nemes ember*) több kiadásából valók.

- (10a) Nagyszombat, 1748:

A' gonolzság mikor egyfzer el-fzánta magát nem aggódik a' kis-bíróval, ha nints kitül féllyen... emlékezzél-meg róla, hogy az értékből ki-foztott 's forgatott Nemefség tellyes gyalázat a' moftani

Világ előtt, és nem álhat lábán, ha ezültre 's aranyra nem támafzkodhatik. Jól fzámba vesd a' jövedelmet a' költséggel, és juttasd efzedben hogy földeket birfz, nem Kőrmőtzti Selmetzi bányákat. . . . Ha efzed vagyon *Interesbűl* ély, ne nyúly a fő pénzhez (Faludi 1748b: 40–1);

(10b) Buda, 1749, Veronika Nottenstein nyomdájából:

A' gonofzság mikor egyfzer al-fzánta magát nem agg a' kis-biróval, ha nints kitűl máftűl féljen. . . . Emlékezzél-meg róla, hogy az értékbűl ki-fofztott 's forgatott Nemefség tellyes gyalázat a' moftani Világ előtt, és nem álhat lábán, ha ezültre 's aranyra nem támafzkodhatik. Jól fzámba-veds a' jövedelmet a' költséggel, és juttasd efzedben hogy földeket birfz, nem Kőrmőtzti Selmetzi bányákat. . . . Ha efzed vagyon *Interesbűl* ély, ne nyúly a fő pénzhez (Faludi 1749: 37);

(10c) Pozsony, 1787, Patzkó Ágost nyomdájából:

A' gonofság mikor egyfzer el-fzánta magát nem agg a' kis-biróval, ha nints kitűl máftűl féljen. – Emlékezzél-meg róla, hogy az értékbűl ki-fofztott 's forgatott Nemefség tellyes gyalázat a' moftani Világ előtt, és nem álhat lábán, ha ezültre 's aranyra nem támafzkodhatik. Jól fzámba-veds a' jövedelmet a' költséggel, és juttasd efzedben hogy földeket birfz, nem Kőrmőtzti Selmetzi bányákat. – Ha efzed vagyon *Interesbűl* ély, ne nyúlj a' fő-pénzhez (Faludi 1787d: 43–4);

(10d) Pozsony és Kassa, 1787, Fűskűti Landerer Mihály nyomdájából:

A' gonofság mikor egyfzer el-fzánta magát, nem agg a' kis-biróval, ha nints kitűl máftűl féljen. – Emlékezzél-meg róla, hogy az értékbűl kifofztott s' forgatott Nemefség tellyes gyalázat a' moftani Világ előtt, és nem állhat lábán, ha ezültre 's aranyra nem támafzkodhatik. Jól fzámba vesd a' jövedelmet a' költséget, és juttasd efzedbe, hogy földeket birfz, nem Kőrmőtzti, Selmetzi bányákat. – Ha efzed vagyon *Interesbűl* ély, ne nyúlj a fő-pénzhez (Faludi 1787c: 47).

A fenti négy szövegrészlet alapján látható, hogy gondolatváltás jelölésére a 18. század közepétől egyaránt használhatnak három vagy több pontot, illetve gondolatjelet. Ha figyelembe vesszük a kiadások dátumát, illetve Patzkó Ágost nyomdásznak (l. 10c példa) *A' Kegyes olvasónak* írt, a mű elé illesztett levelének egy részletét, miszerint „meg változtattam azonban a' formát”, akkor feltételezhető, hogy a gondolatváltás funkciójának jelölésére a 18. század végén inkább a gondolatjelet használták. A később született kiadásokban ugyanis ez a jel szerepel, és Patzkó Ágost is – ismerve ugyan az előtte nyomtatott kiadásokat⁶ – gondolatjelre változtatta a három pontot.

A (10a–c) példát tartalmazó szöveg teljes vizsgálata után továbbá elmondható, hogy a szövegben a megszakítások jelölésére minden esetben ugyanazt a jelet (három pont vagy gondolatjel) használták. A (10d) példát is tartalmazó, Fűskűti Landerer Mihály nyomdájában előállított szövegben egy hárompontos jelölési mód is található, amely szünetet jelöl. Ennél a szövegkiadásnál tehát már feltételezhető a két írásjel – a gondolatjel és a három pont – funkciómegoszlása.

Az alábbi két szövegrészlet az írásjelhasználatot illetően szintén a nyomda beavatkozó szerepét szemlélteti:

(11a) ROMÁNUS

Nyilván nem mert a' titokkal fietni, tudván ijedelmes gyengeségedet, és Artémíushoz való barátságodat - - - - Leonziuffal közelget Básius: értekezzél magad. Bafilí! légy telylyes tudósítója a' Hertzegnek mindenkéről (Faludi 1787a: 43);

(11b) ROMANUS

Nyilván nem mert a' titokkal sietni, tudván ijedelmes gyengeségedet, és Artemiushoz való barátságodat. - - - - Leontziussal közelget Básius: értekezzél magad. Basisli! légy telylyes tudósítója a' Hertzegnek mindenkéről (Faludi 1787b: 137).

⁶ „Meg ritkúlván Boldogúlt Faludi Ferentz Úrnak leg elsőfzör ki adatott Munkái, úgy mint, a' *Nemes Ember*, a' *Nemes Afzfony*, és a' *Nemes Úrfi*, mellyek rézfint Budán, rézfint Nagy Szombatban, mind négy rétü nagyobb formában még életében közre bostátódtak” (Patzkó 1787: 1).

Ugyanannak a szövegnek győri (11a) és pozsonyi (11b) kiadásából vett szövegrészletek nemcsak azt szemléltetik, hogy a nyomda beavatkozó szerepével is számolni kell az írásjelhasználat tekintetében, hanem azt is igazolják, hogy a gondolatjel valóban a kihagyásjel rövid vonalainak összeolvadásából jött létre.

3.3. A megszakítást a gondolatok közötti eltelt idő érzékeltetésének igénye is magyarázhatja. Ezt a funkciót a 18. század végén egyaránt jelölheti gondolatjel és három pont:

(12a) SCHELMAJER: Én ugyan soha meg-nem-foghatom: mi okra nézve, épen mái nap' nem kereked nek' többen eme' tágas Piaczra – Talán ennek-elotte hír-kapóbbak voltak az ácsorgó emberek? – Mint-ha öfzve-esküdték volna (Dugonics 1790: 3);

(12b) Akkor az Úrfi meg-vidúla, és az öreg le-sütvén fejet bömből valamit magában, egyik átkozni kezdé a' vakot, a' máfik áldáft monda a' hatra, és többre hizlalja vala reménységét... Azután jára kele még egy darabig köztök (Faludi 1787c: 54).

A hosszabb szünet jelölésére több gondolatjelet használnak:

(12c) De ime! Midon reá-nyitotta az ajtót; midon ofztályába bé-lépett:nem annyira édes Attyát; mint annak fetét árnyékát fzemlélte a' fzeken. – Már ekkor tapafztalta: nagyobbkn lenni a' házi kefervet; fem-mint hogy magától meg-orvofoltathallón. – Körül-nézte Etelét – Nem találhatta. – Nem-is vólt távul a' kétségbeeséftől (Dugonics 1788: 323).

A (12a) szövegrészletben az egyenesen idézett beágyazott megnyilatkozások megszakítását jelöli a gondolatjel. A (12b) és a (12c) példában viszont az elbeszélői szöveg megszakításainak jelölésére használják a három pontot, illetve a gondolatjelet. Amint azt már írtam, a releváns részek kihagyásának jelensége az egyenesen idézett részekben figyelhető meg. A megszakítás jelensége és annak jelölése – a korban egyre inkább elterjedő narratív szövegtípus, a regény műfaji sajátosságának köszönhetően – a beágyazott szövegeken és szövegrészleteken kívül a narrációban is megjelenhet, főként akkor, ha ezzel valamilyen, az elbeszélésmódot jellemző többletinformációt tudnak kifejezni.

3.4. A 18. század végén az érzelmi állapot, a szünet és a gondolatváltás, illetve váratlan fordulat jelölésén kívül a felsorolás tagjainak elválasztását (13) is jelölni kezdik.

(13) Íme ezek a' munkák, mellyeket a' nyelv tökéletesítéfé végett íra: – 1.) *Nemes Ember.* – 2.) *Nemes Afzfony.* – 3.) *Nemes Úrfi.* (Füskúti 1787).

A (13) példában látható funkciók jelölésére használt gondolatjel nem váltakozik a három- vagy többpontos jelölési móddal.

3.5. A 19. század elejétől az egyenes idézéshez kötődő megnyilatkozóváltást is gondolatjellel kezdik megjeleníteni. Az ebben a funkcióban használatos gondolatjel nem váltakozik a három pontos jelölési móddal:

(14a) Nincs itthon Uram! azt mondja a' kapus. – Nincs itthon? – Nincs, Uram, kiment falura (Báróczy 1814);

(14b) „Legszebb, legbóldogabb Istenné, te a' rózsalepelen! te az örök ifjúságban! Megújulva kelsz te „fel minden-nap' a' kedvetöltt Gyönyörűség' 's frissítő Virágzat' ferdejéből!” – Ez vala dalok, 's a' magasztalt Istenné, midón a' Nap előjőve, felele (Kazinczy 1793: 11).

A gondolatjel eddig bemutatott funkciója alapján a megnyilatkozóváltás e jellel történő jelölése azzal magyarázható, hogy a nézőpontváltással együtt járó megnyilatkozóváltást is olyan megszakításnak érzékeltették, amely során egy szereplő megnyilatkozása megszakad azért, hogy

– a párbeszédetek esetében – az egyik szereplő, mint a (14a)-ban, vagy az elbeszélő, mint a (14b)-ben, kapjon szót. Emellett feltételezhető egy másik megfontolás is. Az akkori nyelvészeti munkákban – mint azt már említettem – a gondolatjel funkciói között tartották számon a kihagyás jelölését is. A gondolatjellel jelölt, megnyilatkozóváltást tartalmazó mondatokra jellemző, hogy elmarad az idéző mondat. Feltételezhető tehát az is, hogy az idéző mondat kihagyását jelölték a már ekkor a kihagyásjel helyett is használatos, illetve az ekkorra már a kihagyásjelből összeolvadt gondolatjellel. E magyarázatot támasztja alá a (3) példában látható kihagyásjel használata. Ott ugyanis a kihagyásjel – a Biblia eredeti szövegével összevetve – a szövegbe ágyazódó egyenes idézetet jelöli, tehát szintén megnyilatkozóváltást. A (3) példában látható kihagyásjel-használat ugyanakkor ebben a funkcióban meglehetősen ritka még a szöveg keletkezésének korában, a 17. század második felében is. Ekkor ugyanis már dőlt betűvel kezdték megkülönböztetni az egyenes idézeteket (az idézetjelölés történetét vö. Csontos 2004).

3.6. A megszakításjelenség jelölésének teljes körű bemutatásához utalnom kell a közbevetés jelölésére. Lírai (8c), epikus (8e) és drámai (16) szövegekben a 19. század elejéig ezt elsősorban a zárójel több formái változatával (), (: :), / / jelenítették meg. Drámai szövegekben nemcsak a megnyilatkozó nézőpontváltásával együtt járó közbevetést, hanem az úgynevezett rendezői utasításokat is zárójel jelöli:

(16) Gábris

Eredgy, hord el magad!

Latróci

Hova?

Gábris

Akár hova, pokolba! (*submisse:*) (Az Atyám van itt) csak szalady, vakarodgy innen, ifjak veszése termett nemzetség! (RMDE XVIII. század: 137).

A 19. század elejétől a közbevetést – elsősorban az argumentatív szövegekben és diegetikus narratívákban – kezdik gondolatjellel is megjeleníteni:

(15) csak ezen indulat adott arra ösztönt, 's bátorított, hogy minden valódi Tudóstól magasztalt Hazánk Hőssének Werbóczy Istvánnak, János Király néhai Cancellariussának, már széjjel szórt Hamvait csekély voltomra nézve is a Történeti Igazság fényével – noha már háromszázadig, tartó Eclypsisse után – kiderítem: gondolván, hogy a' csekély erő mennyivel nagyobb tehetségre felemelkedhetik, bizonyára annyival érdemesebb légyen (Szalay Ágoston 1829: 3).

A (15) példában a közbevetést egy-egy gondolatjel fogja közre. Ugyanakkor a zárójellel történő jelölési mód továbbra is megfigyelhető.

4. Összegzés

A szövegfelszín észrevehető folytonossági hiányát eredményezheti kihagyás és megszakítás. Tanulmányomban a 17. század közepétől a 19. század elejéig e két jelenség alakulásának és jelölésének azokat az eseteit vizsgáltam, amikor szó, illetve szónál nagyobb szövegegységek elhagyása figyelhető meg. Ebben a korszakban az alábbiak mondhatók el a két jelenségről eredeti, magyar nyelvű nyomtatványok vizsgálata után.

A kihagyás elsősorban az egyenesen idézett beágyazott megnyilatkozásokra, illetve beágyazott megnyilatkozásláncok fordulóra jellemző a megjelölt korszakban. Kihagyni lehet lényegtelen és lényeges szövegrészeket. Ezek terjedelme lehet szó, illetve tagmondat terjedelmű. A nem releváns részek kihagyása elsősorban az érvelő szövegekre jellemző. Ekkor az idézetből a megnyilatkozó szándékosan hagy el részeket azért, mert mondanivalója szempontjából az idézett rész bizonyos

részei nem relevánsak. A szöveg befogadója a kihagyott részek kitöltése nélkül is értelmezheti a szöveget. A releváns szövegrészletet kihagyó, elsősorban diegetikus közlésmódot alkalmazó epikus, illetve mimetikus közlésmódot alkalmazó drámai szövegeknél a beágyazott megnyilatkozó a kihagyott rész elhallgatásával impliciten akar közölni valamit, éppen ezért válik az elhagyott rész lényegessé. A nem releváns részek kihagyását a 17. század közepén megjelenő úgynevezett kihagyásjellel jelölték. A releváns részek kihagyását a 18. század közepétől jelölhette kihagyásjel, több gondolatjel, illetve három vagy több pont.

A megszakítás jelensége gondolatváltás és ezzel összefüggésbe hozható szünet, váratlan fordulat, emocionális okok, illetve beágyazott megnyilatkozóváltás miatt jöhet létre. E folytonossági hiány éppen a jelöltség segítségével válik értelmezhetővé. A megszakítást kezdetben kihagyásjellel, majd a 18. század közepén három vagy több ponttal, a 18. század második felétől gondolatjellel jelölték. A három jel egy ideig egymás mellett él, leghamarabb a kihagyásjel nem jelöli ezt a funkciót. A megszakítás jelenségének gondolatjellel történő jelöléséből alakul ki a 19. század elejére a párbeszéd fordulójának, tehát a megnyilatkozóváltásnak gondolatjellel történő jelölése. A 19. század folyamán a közbevetést is – a zárójel mellett – e jellel kezdik jelölni.

A kihagyásjel, a gondolatjel és a három vagy több pontos jelölési mód mind funkcióikban, mind formájukban összefüggnek egymással. A kihagyásjel összeforrásából alakulhatott ki a gondolatjel. A kihagyásjel és a hárompontos jelölési mód a kihagyott szövegrészek jelölésére már a 17. század közepe előtt is megfigyelhető volt. A három jel kialakulásában és elterjedésében magyar nyelvű nyomtatványokban a nyomdák beavatkozó és írásjel-használati egységesítő szerepe is feltételezhető. A gondolatjel funkcionálisan váltakozhat a három pontos jelölési móddal a 18. század közepén, ugyanakkor a 19. század folyamán a három pont a kihagyásjel funkciójának jelölését veszi át.

Az idézett művek jegyzéke

1. Aszalay János 1793. *Lessingnek meséi három könyvben*. Bécs.
2. Báróczynak Minden Munkáji. 1814. Újra kiadta Kazinczy Ferenc. Nyolczadik kötet. Pest.
3. Dugonics András 1788. *Etelka*. Pozsony, Kassa.
4. Dugonics András 1790. *Arany pereczek*. Pozsony és Pest.
5. Édes Gergely' Enyelgése. 1793. Pozsony.
6. Faludi Ferenc 1748a. *Nemes Asszony*. Nagyszombat.
7. Faludi Ferenc 1748b. *Nemes Ember*. Nagyszombat.
8. Faludi Ferenc 1749. *Istenes Jóságra és szerentsés boldog életre oktatótt Nemes Ember*. Buda.
9. Faludi Ferenc 1787a. *Konstantinus porfirogyenitusa*. Győr.
10. Faludi Ferenc 1787b. *Konstantinus porfirogyenitusa*. Pozsony.
11. Faludi Ferenc 1787c. *Nemes ember*. Pozsony és Kassa.
12. Faludi Ferenc 1787d. *Nemes ember*. Pozsony.
13. Faludi Ferenc 1787e. *Téli éjtszakák*. Pozsony.
14. Faludi Ferenc 1978. *Téli éjtszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
15. Illei János 1767. *Salamon, Ptolemaus, és Titus*. Kassa.
16. Kaziczzy Ferenc 1793. *Herdernek Paramythionjai*. Széphalom.
17. Medgyesi Pál 1653. *Harmas Jajja*. Várad.
18. Medgyesi Pál 1657. *Ótődik jaj*. Sárospatak.
19. *Patikai Lukátsnak Oktatásai*. Pest, 1792.
20. Patzkó Ágost 1787. *A' Kegyes Olvasónak minden jókat kíván a' könyv nyomtató*. Pozsony.
21. Szalay Ágoston 1829. *Werbőczy Istvánt igazságnak fényében helyhez-teti*. Pest.
22. Szathmárnémeti Mihály 1699. *Mennyei Tárház kutsa*. Kolozsvár.

SZAKIRODALOM

- Beugrande, Robert de–Dressler, Wolfgang 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe* (ford. Siptár Péter). Corvina, Budapest.
- Culler, Jonathan 1981/2000. Aposztrophé. *Helikon* 371–85.
- Csontos Nóra 2004. Az idézetek jelölésének módja a magyar nyelvű nyomtatványokban (a XVII. század közeptől az idézőjel megjelenéséig). *Magyar Nyelvőr* 128: 242–56.
- Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság.* 1795.
- Fábián Pál 1967. *Az akadémiai helyesírás előzményei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fónagy Iván 1974. Ellipszis. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, ???.
- Genette, Gérard 1972. Az elbeszélő diszkurzus (ford. Sepeghy Boldizsár). In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei* I. Jelenkor Kiadó, Pécs. 61–98.
- Grevisse, Maurice 1975. *Le bon usage.* Duculot, Paris–Gembloux.
- Grice, Paul 1975/1997. A társalgás logikája (ford. Pléh Csaba). In: Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv–kommunikáció–cselekvés.* Osiris Kiadó, Budapest. 213–28.
- Ismeretlen szerző 1808. *Magyar Grammatika, mely főképpenn a' deák nyelv tanulására készülő magyar gyermekek számára íródott.* Debrecen.
- Keszler Borbála 1995. *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjeltan. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szőrényi László–Szabó Zoltán 1997. *Kis magyar retorika.* Helikon Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2002. *Az 'ÉN' az elbeszélésben. A perszonális narráció szövegteni megközelítése.* Argumentum Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Nyr.* 128: 479–94.
- Tátrai Szilárd 2005. Problémavázlat a lírai diskurzus résztvevői szerepeinek stilisztikai vizsgálatához. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *József Attila, a stílus művészete.* Debrecen, 2005. 124–35.
- V. Ecsedy Judit 1999. *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800.* Balassi Kiadó, Budapest.
- Verschueren, Jef (1999), *Understanding Pragmatics.* London–New York–Sydney–Auckland, Arnold.

Csontos Nóra

SUMMARY

Csontos, Nóra

The history of representing ellipsis and interruption

This paper presents a history of the function of ellipsis and interruption, and of the way they are represented by punctuation marks, between the mid-seventeenth and the late nineteenth centuries, with special regard to pragmatic and text typological aspects of the issue. From the middle of the seventeenth century onwards, the omission of words or larger chunks of text, as well as the interruption of sentences, were represented in Hungarian printed documents by an ellipsis mark, a dash, or three or more dots. This paper discusses the functional and formal relationship of those three punctuation marks, and touches upon the interfering role of printing houses in their use.